

Олексій Шевченко

СИМУЛЯТИВНІ ЦІННІСНІ УТВОРЕННЯ В ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВАХ ЯК ПОКАЗНИК ГЛОБАЛЬНОЇ ЦІННІСНОЇ КРИЗИ

*У статті проаналізовані основні відмінності цінності від інших концептуальних утворень, виявлені складові їх формування та критерії кризових явищ у ціннісній сфері, виокремлені основні типи ціннісних криз у західних та пострадянських суспільствах. На підставі проведеного аналізу обґрунтована теза про те, що ціннісна криза в Україні є проявом глобальної ціннісної кризи. **Ключові слова:** симулятивні ціннісні утворення, цинічний розум, «веймаризовані» держави, матеріальна редуція цінностей.*

*Shevchenko O. Simulative Value Formation in Post-Soviet States as Indicator of Global Crisis Value. In the article «Simulative Value Formation in Post-Soviet States as Indicator of Global Crisis Value» written by Shevchenko Oleksyi has analyzed the basic differents between the values and other types of conceptual constructions, revealed the scenario of their formation, criteria of the crisis in value aria and basic types of value crises in Western and post-soviet societies. The author also concludes that value crises in Ukraine is the manifestation of the global value crises. **Keywords:** simulative value constructions, cynical reason, «veimarized» states, material reduction of the values.*

Основна теза, яку я намагатимуся обґрунтувати в цій статті, полягає в тому, що прикмети ціннісної кризи, яку ми спостерігаємо в пострадянських країнах (зокрема в Україні), є проявом аналогічної кризи світового масштабу. На Заході найбільш прозорливі філософи протягом всього ХХ сторіччя, яке породило небачені трагедії та злочини проти людини (від Вердена до Гулага), виступали діагностами цієї кризи. (Достатньо згадати таких

різних за масштабом та світоглядними переконаннями мислителів, як Макс Вебер, Вальтер Беньямін, Теодор Адорно та інші представники Франкфуртської школи, Гі Дебор, Жан Бодрійяр та багато ін.). Після відносно недавньої смерті Жана Бодрійяра, який послідовно представив в своєму дискурсі апокаліпсис всієї західної культури, зафіксував смерть політики, філософії, ідеології в цій культурі, і далі з'являються постаті, які з того чи іншого боку фіксують відзначені глобальні кризові явища.

Знаковою книгою цього радикально критичного напрямку можна вважати, наприклад, книгу П.Слотердайка «Критика цинічного розуму». Якщо для Бодрійяра основною прикметою катастрофічних явищ західної цивілізації виступала симулятивність, тобто безкінечне відтворення мертвих «ідеалів, фантазмів, образів, мрій» [3, с. 8], то для Слотердайка такою прикметою є «універсальний дифузний цинізм» [6, с. 24]. Ці дві моделі ціннісної кризи не є альтернативними у відношенні однієї до одної. Ж.Бодрійяр, який пройшов школу французького структуралізму, вдається до об'єктивного опису цієї кризи в просторі відтворення символів та знаків, а П. Слотердаjk описує аналогічні процеси в аспекті їх відбиття у суб'єктивній свідомості (продовжуючи кантівську лінію).

У моделі Бодрійяра на кризовій стадії сьогодення цінність нібито відокремлюється від Суб'єкта та поводить себе на кшталт ракової пухлини або частки мікросвіту, яка поширюється у будь-якому напрямку. «На цій стадії, — пише філософ — не існує більше рівноцінності, притаманної іншим стадіям, нема більше закону цінностей; є лише дещо, схоже на епідемію цінності, на розростання метастазів цінності, на її поширення та розсіяння, що залежить лише від волі випадку» [3, с. 10–111]. (Ці розмисли філософа можна вважати продовженням міркувань Макса Вебера стосовно «політеїзму цінностей» в європейській культурі. Однак французький мислитель робить суттєво інші акценти: якщо для Вебера зазначений політеїзм навіть у цій аксіологічній множинності передбачає певну ціннісну усталеність, то для Бодрійяра цінність втрачає будь-яку сутність. Внаслідок цього світ цінностей починає нагадувати не космос понять, але хаос Всесвіту, що розбігається в непередбачених напрямках).

На відміну від «об'єктивістської» моделі Ж.Бодрійяра, в моделі П.Слотердайка, навпаки, Суб'єкт відокремлюється від цінностей, займаючи стосовно них цинічно відсторонену позицію. Ця позиція маскується під певний «реалізм», що протистоїть

ціннісному «ідеалізму», оскільки Суб'єкт гостро відчуває розбіжність між цінністю та життєвими реаліями. Він розуміє ціннісний дискурс як певні усталені «правила гри» в рамках певних соціальних спільнот та усвідомлює необхідність «підігравати» цим правилам задля власного виживання та успішної соціальної діяльності. Інакше кажучи, ця діяльність перетворюється для нього на певний ритуал, якого треба дотримуватися та удавати, що нібито сприймаєш його умовності за внутрішній закон самого життя, робити вигляд, що у рамках цього ритуалу він діє за переконаннями.

Історико-філософський порівняльний аналіз поглядів різних мислителів на глобальну ціннісну кризу є цікавим дослідженням, але в рамках нашої статті для такого аналізу нам бракує місця. І зараз нас цікавить питання про те, що саме з концептуального тезаурусу наведених теоретиків ми можемо використати для розуміння процесів ціннісної кризи в пострадянських країнах. Для цього нам треба хоча б в загальних рисах згадати те, чим взагалі є «цінність» як об'єкт теоретичного аналізу. (Подібний розгляд лише імпліцитно міститься в наведених роботах).

Отже, докладно не вдаючись до історії філософських розробок поняття «цінності», відзначимо як аксіому те, що «цінність» не є просто результатом колективних уявлень або особистого виходу людини, яка вибирає, що для неї є цінним, а що — ні. (Останній випадок становить той різновид конструкцій, який М.Вебер називав «оціночним міркуванням», але який він намагався відокремити від, власне, цінностей [1]). Для мислителів на кшталт М.Вебера (який в цьому питанні наслідував неокантіанця Рікєрта) належність якогось концепту чи ідеологеми до «цінності» зумовлена «рефлексією другого порядку», тобто вона стає такою в теоретичній конструкції науковця, який вивчає ту чи іншу культуру або певний історичний період. Подібний наукоцентризм, на наш погляд, є досить застарілим, оскільки він ігнорує чи не найважливішу ланку відтворення цінностей — Владу та її інститути.

З нашого погляду, саме Влада виступає тим «фільтром», який відкидає всі непотрібні їй об'єкти Бажання чи ціннісного міркування та залишає ті, які, врешті-решт, потрібні для легітимізації панування певних станів, прошарків чи класів, які консервують цей «соціальний порядок». (Так, наприклад, П.Слотердайк у наведеній книзі точно називає інструменти формування такої цінності, як «патріотизм» в європейських країнах позаминулого століття — «педагогіка, дресура, пропаганда» [6, с. 37]. Дуже схожу

думку висловлює Е.Балібар щодо національної свідомості, яка формується «мережею апаратів та повсякденних практик» [2]). Безсумнівно, така марксистська інтерпретація може здатися занадто спрощеною, і вона дійсно певною мірою такою і є. В реальності, сама Влада не створює цінності, для цього вона має потребу в наявності професійних виробників у сфері Символічного — філософів, релігійних проповідників, ідеологів та інтелігентів. При цьому далеко не завжди ці професіонали виконують цю замову, часто виступаючи проти чинної Влади.

Часто в цьому процесі може сформуватися антивладний рух, як це було у випадку з філософією Просвітництва, яка висунула цінності, альтернативні цінностям Старого Режиму. Але у будь-яких випадках фігура Влади завжди присутня в процесі боротьби, яка точиться навколо цінностей, і в цьому контексті стає зрозумілим, чому цінності антивладних рухів виступають не просто як світоглядні універсалії, але служать орієнтирами для зміни владного режиму.

Резюмуючи сказане, можемо узагальнити відзначені відмінності між цінностями та конструкціями, що містять «оціночні міркування», таким чином. На відміну від останніх, цінності є: а) світоглядними універсаліями найвищого рангу, які становлять основу подальших ідеологічних, філософських та навіть наукових дискурсів; б) імперативами соціально-побутової поведінки, на базі яких Влада формує більш конкретизовані норми такої поведінки. Ці характеристики змушують спростувати тезу Вебера про те, нібито індивід здатний вільно «вибирати» цінності згідно зі своїми переконаннями чи смаковими уподобаннями. В дійсності цінності становлять певний «базис безсумнівності», який формує в індивідів горизонт подальших можливих ціннісних міркувань. Саме тому зайняти позицію стороннього спостерігача для індивіда виявляється вельми важко.

Прикладом цінності, навколо якої гуртувалося суспільство європейських країн напередодні Першої світової війни, може бути цінність «держави», «нації» та «патріотизму» як емоційного переживання цієї цінності. Атмосфера, яка царювала в цей період, нагадувала колективний соціальний психоз, оскільки жодний соціальний прошарок (включаючи культурних та вишуканих інтелектуалів) не зміг зайняти критичну, відсторонену позицією навколо тодішнього шовіністичного дурману, що призвів до страшної трагедії. Другим прикладом єдності світоглядного, морально-

імперативного та владного аспектів у цінностях є сучасні фундаменталістські рухи, передусім, мусульманські. (При цьому необхідно зазначити, що конотація «фундаменталістські» містить у собі таємницю вироблення будь-яких цінностей, оскільки вони для спільноти чи культури дійсно є «фундаментальними». І той факт, що Захід боїться цих рухів, вказує на страх перед механізмами формування власної цивілізації).

Враховуючи структуру «цінності» як особливого продукту, відмінного від наукових понять, філософських категорій та ідеологем, ми в праві поставити питання про критерії кризи у виробництві та функціонуванні таких продуктів. Один з таких критеріїв, а саме — критерій «втрати універсальності», був виявлений Ж.Бодрійяром в його вищенаведених міркуваннях. Фіксує факт диверсифікації та «дроблення» цінностей в сучасному суспільстві, французький філософ вказує, по суті, на те, що цінності перестають виступати як усталені трансцендентальні орієнтири та перетворюються на швидкоплинні, випадкові утворення. Другий критерій був зафіксований С.Жижеком, який відзначив радикальну зміну соціального буття цінностей в «суспільстві надспоживання».

Ця зміна стосується природи імперативності цінності. В своєму «класичному» вигляді Цінність виступає від імені Супер-Его, та його імперативи виступають у вигляді заборон. Передусім, це заборона виступати об'єктом утилітарного споживання та всіх видів бажань, що пов'язані з таким споживанням. Цінність виступає як «високий об'єкт», сприйняття якого передбачають певну «аскезу Духу». Зміна імперативу, що відбулася за С.Жижеком в сучасних суспільствах, полягає в тому, що саме споживання стає чи не найвищою цінністю! Така ситуація призводить до того, що само Супер-Его висуває споживання як імператив соціальної дії, змінює свій знак від заборони до підбурювання щодо насолоди. Його імператив виглядає як «Насолоджуйся!» [4].

Третій критерій був зафіксований П.Слотердайком у феномені цинізму, структурна основа якого полягає в демістифікації «священного» змісту цінності та сприйняття її просто як слово, яке не має відношення до реальності. Нарешті, четвертий критерій такої кризи полягає у кризі влади та її інститутів, тобто в ситуації різкого падіння довіри населення до цих інститутів. Певною мірою цей критерій є уточненням попереднього критерію, його конкретизацією стосовно владного апарату виробництва цінностей, в той час як критерій Слотердайка є більш загальним. У цій

ситуації відбувається масове усвідомлення того, що «дискурс влади» не є ані дискурсом істини, ані дискурсом моралі. В цьому разі «цінність» також перетворюється на пропагандистське кліше, яке втрачає повністю будь-які референціальні ознаки.

В останньому випадку ми є свідками подвійного цинізму, який поступово стає нормою соціальної комунікації. По-перше, це цинізм влади, за умов якого виробники таких кліше прекрасно розуміють факт їх беззмістовності, факт перетворення ідеології на чисту риторику та пропаганду. По-друге, це цинізм сприймачів таких владних меседжів, які теж розуміють їх повну пустоту та сприймають їх як беззмістовну тарабарщину. Соціальний ритуал подібного подвійного цинізму полягає в тому, що обидва учасники комунікативного процесу (влада та населення) роблять вигляд нібито вони вірять в його істинність та комунікативну дієвість.

Таким є в дуже стислому вигляді наше розуміння функціонування цінностей у суспільстві, і саме після цієї експлікації нашого розуміння ми можемо сформулювати критерії ціннісної кризи в пострадянських суспільствах взагалі та в Україні зокрема. Наша гіпотеза полягає в тому, що в цих країнах дивним чином співіснують всі наведені критерії ціннісної кризи. З одного боку, в цих країнах, які в економічному плані є країнами бідними, панують ідеали «суспільства надспоживання». Відвертий характер закликів до такого споживання мають дорогі автомобілі, магазини, де виставлений такий одяг, який у деяких містах розвинених країн Заходу був знятий з продажу внаслідок недостатньої кількості покупців. Знаковий характер такого надспоживання мають розкішні вілли олігархів та можновладців, які уособлюють жижеківський імператив «Насолоджуйся!».

З іншого боку, бідність та масове зубожіння населення викликають до життя той різновид цинічної свідомості, який П.Слотердайк знаходив у Веймарській республіці. Зокрема, в аналізі Слотердайка показовим та цінним для нашої реальності є те, що, по-перше, він зафіксував цінність «виживання» для бідних та відносно бідних класів, яка, певною мірою, є протилежною цінності «надспоживання». По-друге, він вказав на його антипод у вигляді лінивого та сибаритського стилю життя тодішнього буржуа як забезпеченого класу. По-третє, він зробив акцент на слабкості державних інституцій (зокрема парламентаризму) та поставив цю слабкість у відповідність до цього «дифузного цинізму». Нарешті, він показав зв'язок компонентів виживання, цинізму та інститу-

ційної слабкості з феноменом фашизму, що народився як течія, яка на міфологізованому рівні свідомості нібито відтворювала втрачені цінності — Держави, Народу-Нації, Солідарності тощо.

Прикмети «веймаризації» пострадянських держав, передусім Росії, тобто типологічна схожість загальної політичної ситуації з Веймарською республікою, ще у 90-ті роки спонукали окремих дослідників до тези про небезпеку фашистського перевороту, який в атмосфері «імперського реваншу» обов'язково відбудеться після Єльцина. Ця теза стала поширеною після появи книги О.Янова «Після Єльцина. «Веймарська» Росія». Тоді він, зокрема, писав: «Веймарська ситуація — і в цьому я бачу одну з найхарактерніших її особливостей — не має рішення на внутрішньополітичній арені. В дев'яності роки так само, як і в двадцяті» [7]. Пророцтво історика майже здійснилося, за винятком того, що після Єльцина до влади прийшов не одіозний фашист, але більш гнучкий тип представника цинічного розуму сучасного політичного істеблшменту — Володимир Путін.

Але за нових умов він виконав аналогічну роботу з відновлення втрачених цінностей, передусім цінностей імперських — цінності Держави, Православ'я, антизахідництва, імперських експансіоністських проєктів тощо. В. Путін показав також, яку роль у відтворенні таких цінностей відіграє владна машина, її репресивний апарат, який виконує функції «педагогіки, дресури та пропаганди». Авторитарний проєкт В.Путіна в плані подолання ціннісної кризи та в контексті ціннісних кризових явищ 90-х років є показовим у тому, що він відновив авторитет Супер-Его, переконав пересічного громадянина в тому, що дискурс влади є водночас дискурсом істини та дискурсом моралі, відновив російську «священну історію», в рамках якої доводилася всесвітньо-історична місія Росії як великої держави та як приклад для всіх інших держав, мобілізував маси на підтримку такої державницької стратегії.

Водночас, цей проєкт не зміг позбутися симуляції цінностей, відзначеної Ж.Бодрійяром, яка виникає внаслідок необхідності відтворення того, що вмерло та припинило своє існування. Це стосується симулякру Імперії, якою Росія вже не є, але яку вона намагається імітувати, абстракції Держави, яка втратила будь-яку конкретику та яка не є ані царською, ані комуністичною, ані ліберальною та яка еkleктично поєднує зовнішні ознаки всіх цих типів державності, залишаючись «Державою як такою». (Ця еkleктичність відбивається на російському гімні, який використовує

помпезну музику радянського гімну, змінюючи лише слова. Подібна спадкоємність є типовим прикладом, «повтору» Ж.Бодрійяра, меседж якого полягає в тому, щоб довести, що нічого не змінилось, тобто видати мертве за живе).

Суттєвим протиріччям у російському проекті «ціннісного Відродження» є й те, що за умов відновлення класичної ролі Держави як суворого Супер-Его, Монстра-Левіафана, в цьому проекті парадоксально існує і жижеківський імператив «Насолоджуйся!», що фактично зводить нанівець імпульс заборони, притаманний класичному ціннісному дискурсі та замінює його принципом «Все дозволено!». (Таке поєднання дискурсу заборони та вимоги «Насолоджуйся!» породжує специфічний різновид нігілістично-цинічної свідомості та поширений тип практик, які можна назвати «непристойні насолоди». Цей феномен був докладно проаналізований у книзі А.Маклакова та О.Шевченка «Непристойні насолоди» [5]). Всі ці протиріччя можуть вважатися як ознака того, що ціннісна криза була подолана в Росії за допомогою міфу, який запропонував симулятивні псевдо-цінності, що позбавляє весь російський проект довгострокового майбутнього.

На відміну від Росії, де відбулася хоча б видимість ціннісного Ренесансу, Україна може виступати посібником з усіх проявів та аспектів ціннісної кризи пострадянської епохи, оскільки тут наявні всі її складові. По-перше, Україна і надалі переживає «веймарську стадію» своєї політичної еволюції після розвалу Радянського Союзу. Як наслідок, на тлі слабкості державних інституцій на її теренах панує слотердайківський «цинізм виживання», помножений на ненависть до влади, каталізатором якої виступає цинізм «у відповідь» з боку самої влади.

На відміну від Росії, в Україні держава так і не перетворилася на трансцендентальну сутність, об'єкт священного відношення, навпаки, залишаючись для масової свідомості відверто «заниженим» об'єктом, квінтесенцією всіх вад та пороків, середовищем зла. Ця масова зневіра у владу як носія істини та моралі породжує всі наслідки подвійного цинізму на ціннісну сферу, про які ми писали вище. Засоби масової інформації показують можновладців як бандитів та крадіїв, чий капітал та статки є наслідком тотальної корумпованості в державі. Впевненість в аморалізмі персональних носіїв влади та сприйняття її образу як хижака, який діє проти населення та погрожує новими поборами, сприяє пануванню нігілістичному принципу вседозволеності. В галузі

цінностей це має руйнівні наслідки. Наприклад, видається повністю знеціненою колишня цінність Труда як джерела достатку. Її місце зайняла цінність швидкого збагачення, еталоном якого виступає крадіжка. Цій «цінності» повністю відповідає цінність споживання, типова для багатого розвиненого суспільства. Тому її поширеність на теренах бідної країни є характерною прикметою пострадянської соціальної фантасмагорії.

Остання прикмета проаналізованої ціннісної кризи полягає у втраті здатності пережити та розуміти символічні аспекти цінностей, що призводить до дедуктивного розуміння цінностей як матеріалізованих об'єктів бажання. Подібне «зниження» є настільки поширеним, що починає сприйматися як очевидна аксіома здорового глузду. Наприклад, однією з ознак такої редукції цінності до «оцінного міркування» може виступати факт абсолютної байдужості до ідеологічних програм основних кандидатів у депутати чи президенти під час виборів. Саме ця байдужість є показником слотердайківського цинічного розуму як з боку влади, так і з боку населення.

Наслідком такого подвійного цинізму є те, що всі передвиборчі програми клонують одна одну і тому не викликають жодного інтересу. Основне, що цікавить виборця, лежить поза рядками програмних кліше, а саме — що прихід до влади того чи іншого кандидата буде означати для його суто матеріальних інтересів. Наприклад, чи подорожчають комунальні послуги, чи збільшиться податковий прес на малий та середній бізнес, чи будуть переслідувати олігархів протилежної політичної сили тощо. Іншими словами, матеріальний інтерес забезпечених та відносно забезпечених прошарків полягає в тому, щоб примножити свої прибутки (або хоча б не втратити напрацьоване чи награбоване). Для бідних та занадто бідних цей інтерес не виходить за межі збереження їх прожиткового мінімуму, тобто слотердайківського «виживання».

При цьому як першу, так і другу верству населення не хвилюють проблеми свободи чи побудови гуманного та справедливого суспільства, в якому будуть жити наші діти та онуки. Все замикається лише на короткострокових проблемах сьогодення згідно з формулою «Після нас — хоч потоп!». Подібні масові соціальні почуття є типовими для «веймаризованих» суспільств, як типовим у таких суспільствах є байдужість населення і до такої цінності, як демократія. Тому більша його частина згідна на прихід диктатора, який «навів би порядок» та забезпечив матеріальні інтереси.

(Саме ця «веймарська» основа пострадянських суспільств може пояснити популярність Сталіна в Росії та спроби насадити його симулятивний культ і в Україні).

Таким чином, за цих «веймарських» умов багатих можна купити за зайвий «Мерседес», а бідних — за маленький мішечок гречки (як це й було зроблено під час перевиборів мера Києва у 2008 році Чернівецьким), оскільки за цих умов місце цінностей займає життєвий принцип, який був сформульований Готтфрідом Бенном та який наводиться в книзі П. Слотердайка — «бути нерозумним та мати роботу — ось у чому щастя». Однак структурно мислення як багатих, так і бідних нічим не відрізняється одне від одного, оскільки воно є виявом цинічного та нігілістичного розуму, позбавленого ціннісного виміру.

Такими є, на наш погляд, прикмети ціннісної кризи в Україні, які здебільшого є спільними для всіх пострадянських країн. Специфіка цієї кризи полягає у дивному поєднанні типових для «веймарських» держав форм «цинічного розуму» з симулятивністю цінностей, характерних для сучасних західних суспільств «надспоживання». «Подолання» такої кризи за таких умов є вельми проблематичним, оскільки ця криза сягає глобальних масштабів. Однак для пом'якшення її наслідків для такої країни, як Україна, необхідно вирішити першочергове завдання — подолання її «веймарського» статусу, прискорення її економічної та політичної модернізації.

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки. — К., 2004. — С. 518.

2. Балибар Э. Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — М., 2003. — С. 109.

3. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. — М., 2006. — 258 с.

4. Жижек С. Метастази насолоди. Шість нарисів про жінку та причинність. — К., 2000. — С. 21.

5. Маклаков А., Шевченко А. Непристойные наслаждения. — К., 2010.

6. Слотердаик П. Критика цинического разума. — Екатеринбург, 2001. — 584 с.

7. Янов А. После Ельцина. «Веймарская» Россия. — М., 1995. — С. 16.